Вже сорок днів він ішов, скрізь шукаючи роботи. Свій рідний край, Віль-Аваре, в департаменті Ламанш, він покинув, бо не було роботи. Тесляр-підмайстер, двадцятисемирічний, дужий, працьовитий хлопець, два місяці сидів на шиї у своєї сім'ї. Йому, старшому в родині, доводилось сидіти, склавши свої дужі руки, бо в краї панувало безробіття. В домі часто не було хліба; обидві сестри ходили на поденщину, але заробляли мало; а він, Жак Рандело, найдужчий у сім'ї, нічого не робив, бо робити було нічого, і об'їдав інших.

Тоді він звернувся до мерії, і секретар відповів йому, що в центральних районах ще можна знайти роботу.

Він вирушив, маючи при собі документи й посвідчення, з сьома франками в кишені; на плечі він ніс прив'язаний до палиці синій клуночок з парою запасних черевиків, сорочкою і штанами.

Так він і йшов без перепочинку цілі дні й ночі нескінченними дорогами, в дощ і в спеку, і все ніяк не міг добратися до того таємничого краю, де робочий люд знаходить роботу.

Спочатку він уперто думав, що має лише теслярувати, бо він тесляр. Але в усіх будівельних конторах, куди він звертався, йому відповідали, що довелося звільнити людей з роботи, бо нема замовлень. Витративши майже всі гроші, він вирішив взяти всяку роботу, яка тільки трапиться.

Таким чином він був грабарем, конюхом, каменярем, колов дрова, обчухрував дерева, копав колодязь, замішував вапно, в'язав хмиз, пас кози на якійсь горі і все це за кілька су, бо коли йому й щастило дістати роботу на два-три дні, то лише тому, що мізерна платня, яку він просив за свою працю, спокушала скупих підрядчиків і фермерів.

А тепер ось уже 5 тиждень він не знаходив ніякого заробітку, у нього нічого не лишилось, і він не їв нічого, крім шматків хліба, які випрошував у жалісливих господинь.

Надходив вечір. Жак Рандель, знесилений, з порожнім шлунком, з розпачем у душі, насилу пересував ноги по траві край дороги. Він ішов босоніж, бо хотів зберегти останню пару черевиків, тому що друга вже давно розвалилася.

Був суботній вечір пізньої пори. Сірі хмари пливли в небі, важкі й швидкі, гнані вітром, що свистів у деревах. Почувалося, що скоро буде дощ. Поля були безлюдні цього вечора напередодні неділі. Де-не-де серед ланів маячили, мов величезні жовті гриби, ожереди обмолоченої соломи; земля здавалась оголеною, бо вже була засіяна озиминою.

Ранделя мучив голод, тваринний голод, той голод, що змушує вовка кидатись на людей. Знемагаючи від утоми, він витягав ноги й намагався робити ширші кроки, щоб рідше ступати. Голова його обважніла, у скроні стукала кров, в роті пересохло, очі почервоніли; він стискав у руці свій ціпок з неясним бажанням щосили вдарити першого стрічного, який повертається додому на вечерю.

Він роздивлявся навкруги, і йому ввижались картоплини, які, можливо, залишились десь у зораній землі. Якби він знайшов кілька таких картоплин, він назбирав би сушняку, розпалив би вогонь у канаві, і, їй-право, добре б повечеряв цими гарячими, кругленькими овочами, погрівши об них попереду свої закляклі руки.

Але картопля була давно визбирана, і йому довелося, як і вчора, погризти сирий буряк, знайдений десь у борозні.

Останні два дні він голосно розмовляв сам з собою на ходу, обтяжений своїми думками. До цього часу йому не доводилось

задумуватись, бо всі свої немудрі здібності і весь свій розум він вкладав у ремесло.

Але тепер утома, шалена гонитва за роботою, якої він не знаходив, грубі відмовлення, ночівлі просто неба, голод, зневага, яку місцеві жителі виявляли до нього, бродяги, запитання, з яким раз у раз до нього звертались: "Чому ви пішли з дому?", досада на те, що нічим зайняти ці роботящі й дужі руки, згадка про рідних, які зосталися дома і теж не мають жодного су, — все це помалу сповнювало його люттю, яка зростала щодня, щогодини, щохвилини і вихоплювалась мимоволі з його уст в уривчастих гнівних фразах.

Спотикаючись босими ногами об каміння, він бурчав:

— От яке лихо... лихо... ах, свині... лишають з голоду подихати людину... тесляра... ах, свині... хоч би чотири су... хоч би чотири су... ось уже й дощ... ах, свині!..

Він обурювався на лиху долю, гнівався на людей, на всіх людей, на те, що природа, велика сліпа матір, така несправедлива, жорстока й підступна.

Він повторював крізь зуби: "Ах, свині!", дивлячись на тонкі клуби диму, що здіймався в цю обідню пору понад дахами. І не замислюючись над іншою несправедливістю, яку робить людина і яка зветься насильством і крадіжкою, він почував бажання зайти в один з цих будинків, убити господарів і самому сісти за стіл на їх місце. Він бурмотів:

— Виходить, я не маю права жити... раз мене лишають з голоду помирати. А я ж нічого не прошу, тільки роботи... Ах, свині!

Біль у кожному члені тіла, голодний біль у животі, біль у серці вдаряв йому в голову, мов страшний хміль, і породжував у мозку цю просту думку:

"Я маю право жити, бо я дихаю, бо повітря існує для всіх. Значить, мене не мають права лишити без хліба!"

Пішов дощик — дрібний, рясний, холодний. Рандель зупинився і прошепотів:

— От лихо... додому ще цілий місяць добиратись.

Справді, тепер він уже йшов додому, бо зрозумів, що скоріше знайде яку-небудь роботу в рідному містечку, де його знають, ніж на великому шляху, де ніхто йому не довіряє.

Коли не пощастить з теслярством, він працюватиме чорноробом, гаситиме вапно, копатиме землю, дробитиме каміння. Навіть коли він зароблятиме по двадцять су на день, цього вистачить на харчі.

Він обв'язав шию рештками своєї останньої хусточки, щоб холодна вода не текла йому за комір і за пазуху. Але скоро він відчув, що дощ уже промочив увесь його одяг з ріденького полотна, і озирнувся навколо себе тривожним поглядом самотньої істоти, якій ніде сховатись, ніде прихилити голову, в якої у всьому світі нема притулку.

Надходила ніч, огортаючи присмерком поля. Вдалині, десь на луці, він помітив якусь темну пляму. Це була корова, що лежала на траві. Він перескочив через придорожню канаву й попрямував туди, сам не знаючи навіщо.

Коли він підійшов близько, корова підвела свою велику голову, і він подумав:

"Якби в мене був який-небудь глечик, я б міг напитись молока".

Він дивився на корову, корова дивилась на нього, раптом він пхнув її ногою в бік і крикнув:

— Вставай!

Тварина поволі підвелась, і під її животом повисло важке вим'я. Тоді він ліг на спину між ногами корови і почав пити. Він пив до'вго, довго, видоюючи обома руками теплу набряклу дійку, від якої пахла хлівом. Пив дoти, поки лишалась хоч крапля молока в цьому живому джерелі.

Але холодний дощ періщив усе дужче, і на голій рівнині ніде не видно було захистку. Він змерз і поглядав на вогник, що світився між деревами у вікні якогось будинку.

Корова знову важко лягла на землю. Він присів коло неї, гладячи її голову в пориві вдячності за те, що вона його нагодувала. Сильний і густий подих тварини, що вихоплювався з ніздрів в холодному вечірньому повітрі двома клубами пари, обдавав теплом обличчя робітника і він сказав:

— В тебе там, у череві, не холодно.

Він притуляв руки до грудей корови, засовував їх їй під пахви, шукаючи тепла. І тут йому спало на думку лягти коло її великого теплого черева й так переспати ніч. Тоді він вибрав зручну місцинку, вмостився й притулився чолом до величезного вим'я, що нагодувало його. Знесилений від утоми, він заснув у ту ж мить.

Але вночі він часто прокидався, бо в нього застигали то живіт, то спина, залежно від того, чим саме він притулявся до тварини.

Тоді він перевертався, щоб зогріти й висушити ту частину тіла, яка перед тим застигла в холодному нічному повітрі. І одразу знову засинав важким сном знесиленої людини.

Крик півня підняв його на ноги. Займалася зоря; дощ перестав, небо було чисте.

Корова ще спала, поклавши морду на землю. Він схилився до неї, спираючись на руки, поцілував її широкі вогкі ніздрі і промовив:

— Прощай, красуне моя... до іншого разу... Ти славна тварина... Прощай...

Потім узув черевики й пішов.

Протягом двох годин ішов він просто вперед і вперед; раптом його пойняла така втома, що він опустився на траву.

Був уже день. В церквах дзвонили дзвони, селяни в синіх блузах, селянки в білих чепцях проходили пішки або проїжджали возами у сусідні села, щоб відсвяткувати неділю у друзів чи в родичів.

На дорозі показався товстий селянин, що гнав перед собою десятків зо два овець; вони мекали й метушились, а прудкий собака зганяв їх докупи.

Рандель підвівся, вклонився й спитав:

— Чи нема у вас якогось діла для робітника, що помирає з голоду?

Той, сердито зирнувши на бродягу, відповів:

— Нема в мене роботи для всякого волоцюги.

І тесляр знов сів край дороги.

Він довго чекав, придивляючись до прохожих селян і шукаючи когось із добрим, співчутливим обличчям, щоб знову по"-вторити своє благання.

Нарешті, він спинив свій вибір на якомусь буржуа в рединготі, з золотим ланцюжком.

— Я вже два місяці шукаю роботи, — сказав тесляр. — Нічого не знаходжу; а в кишені у мене нема жодного су.

Сільський буржуа відповів:

— Ви повинні були б прочитати об'яву на вТзді в наше село. Жебракування заборонено на території нашої комуни. Майте на увазі, що я мер, і коли ви зараз же не заберетеся звідси, я накажу вас затримати.

Рандель, охоплений гнівом, пробурмотів:

— Ну й накажіть мене затримати, коли хочете, для мене це буде краще, принаймні з голоду не здохну.

І він знову сів край дороги на своє місце.

Через чверть години справді з'явилось на дорозі двоє жандармів. Вони йшли повільно, в ногу, виблискуючи на сонці своїми лакованими трикутними капелюхами, жовтими шкіряними перев'язями й металевими ґудзиками, наче навмисно, щоб здалека наганяти страх на злочинців, змушуючи їх тікати.

Тесляр добре зрозумів, що вони йдуть по нього, але не рушив з місця, бо його раптом опанувало бажання кинути їм виклик, щоб вони його затримали, а потім відомстити за себе.

Вони наближались, немовби не помічаючи його, йшли своїм' солдатським кроком, важко похитуючись, мов гусаки. Потім враз, проходячи повз нього, вдали, ніби щойно помітили бродягу, зупинились і почали розглядати його з погрозливим і лютим виразом.

Старший, бригадир, виступив наперед і спитав:

— Ви що тут робите? Рандель спокійно відповів:

— Відпочиваю.

— Звідки ви йдете?

— Щоб перелічити вам усі краї, які я пройшов, мені й години не вистачило б.

— Куди ви йдете?

— У Віль-Аваре.

— А де ж це воно?

— В департаменті Ламанш.

— Це ваш рідний край?

— Це мій рідний край.

— А чому ж ви його покинули?

— Шукав роботи.

Старший повернувся до жандарма і гнівним тоном людини, виведеної з терпіння вже не раз чутою брехнею, вигукнув:

— Всі ці волоцюги так кажуть. Та мене не обдуриш!

Потім він знову звернувся до Ранделя:

— Документи при вас?

— Так, при мені.

— Давайте сюди.

Рандель вийняв з кишені документи й посвідчення — жалюгідні потерті брудні папірці, що розвалювались на клаптики, і простяг їх жандармові.

Той, затинаючись, прочитав їх по складах і, переконавшись, що вони в порядку, повернув їх Ранделю з незадоволеним виразом, наче його перехитрили.

Трохи подумавши, він знов почав допитуватись:

— Гроші у вас є?

— Ні.

— Зовсім нема?

— Зовсім.

— Жодного су?

— Жодного су.

— Аз чого ж ви живете, в такому разі?

— З того, що мені подадуть.

— Отже, ви жебруєте?

Рандель відповів рішуче:

— Так, коли можу.

Тоді жандарм заявив:

— Я спіймав вас на гарячому, у стані бродяжництва й жебрування на великому шляху, без засобів до існування й без певних занять, і наказую вам іти за мною.

Тесляр підвівся.

— Куди вам буде завгодно, — сказав він.

І, навіть не чекаючи наказу, став між двох жандармів, додавши:

— Ну, засадіть мене в буцегарню, — принаймні буде в мене покрівля над головою, коли дощ іде.

І вони вирушили до села, черепичні дахи якого було видно крізь оголені дерева за чверть льє звідти.

Коли вони увійшли в село, в церкві починалася меса. На майдані було повно людей, які відразу розступилися, щоб подивитись, як вестимуть злочинця, за яким уже бігла юрба галасливих дітлахів. Селяни й селянки видивлялись на цього арештованого, що йшов між двох жандармів, і в очах у них спалахувала ненависть, бажання закидати його камінням, здерти з нього шкіру нігтями, розтоптати його ногами. Всім хотілось знати, що він зробив — украв чи вбив. М'ясник, колишній спагі (1), твердив:

— Це дезертир.

Власникові тютюнової крамнички здавалося, що він упізнав того чоловіка, який того-таки дня вранці сунув йому фальшиву монету в п'ятдесят сантимів, а торговець залізним товаром з певністю пізнавав у ньому невловимого вбивцю вдови Мале, якого вже півроку шукає поліція.

В залі муніципальної ради, куди привели Ранделя вартові, він знову побачив мера, який сидів за судовим столом поруч з учителем.

— Ага! — скрикнув представник влади, — бачу вас знову, хлопче. Я ж вам казав, що ви будете затримані. Ну, бригадире, хто він такий?

Той відповів:

— Бездомний бродяга, пане мер, без засобів до існування, без грошей при собі, як він твердить, спійманий на жебруванні й бродяжництві, пред'явив добрі посвідчення й документи в повному порядку.

— Покажіть мені ці документи, — сказав мер.

Він узяв їх, прочитав раз, іще раз, повернув, потім наказав:

— Обшукайте його.

Ранделя обшукали; не знайшли нічого.

Мер був спантеличений. Він спитав у робітника:

— Що ви робили сьогодні на дорозі?

— Шукав роботи.

— Роботи?.. На великому шляху?

— А як же мені її шукати? В лісі, чи що, ховатись?

Вони дивились в лице один одному зненавистю звірів, що належать до двох різних ворогуючих видів. Представник влади оголосив:

— Я накажу відпустити вас на волю, але щоб більше ви мені не попадались!

— Краще замкніть мене, — відповів тесляр. — Мені набридло блукати по шляхах.

Мер набрав суворого вигляду.

— Мовчіть!

Потім наказав жандармам:

— Одведіть цього чоловіка за двісті метрів від села, і хай він собі йде своєю дорогою.

Робітник сказав:

— Накажіть принаймні нагодувати мене.

Той обурився.

— Ще чого невистачало — годувати його! Ха-ха-ха! Добрі жарти!

Але Рандель твердо провадив своє:

— Якщо ви мене залишите й далі подихати з голоду, ви змусите мене зробити злочин. Тим гірше буде вам, багатіям.

Мер підвівся й повторив:

— Виведіть його мерщій, бо я нарешті розсерджусь.

Жандарми схопили тесляра під руки й потягли. Він не опирався, пройшов знову через село й опинився на дорозі. Коли вартові одвели його на двісті метрів від межового стовпа, бригадир сказав:

— Ну от. Тікайте, і щоб я вас більше не бачив у цьому краї, інакше стережіться!

І Рандель вирушив у путь, нічого не відповівши і сам не усвідомлюючи, куди він іде. Він ішов уперед п'ятнадцять чи двадцять хвилин, настільки приголомшений, що ні про що вже не міг думати.

Раптом, коли він проходив повз маленький будиночок, в якому було напіввідчипене вікно, запах супу перехопив йому дух і змусив його зупинитись.

І враз голод — жорстокий, невситимий, запаморочливий, пройняв його з такою силою, що він готовий був кинутись, як дикий звір, на стіни цього будинку.

Гучним, сердитим голосом він промовив:

— До біса! На цей раз вони мені дадуть поїсти!

І він почав щосили грюкати в двері палицею. Але ніхто не відповідав. Він загрюкав дужче й закричав:

— Гей, гей, гей, люди, хто там є! Гей, відчиніть!

Ніхто не озивався. Тоді він підійшов до вікна, штовхнув його рукою, і тепле кухонне повітря, насичене пахощами гарячого супу, вареного м'яса й капусти, вихопилось назустріч холодному повітрю з двору.

Одним стрибком тесляр опинився в кухні. Стіл був накритий на двох. Господарі будинку, певно, пішли до церкви, залишивши в печі наготований обід, — добрий святковий жирний шмат м'яса в супі з овочами.

Свіжий хліб лежав на комині між двома пляшками, очевидно, повними.

Рандель спочатку накинувся на хліб і розломив його з такою люттю, наче душив ворога за горло, потім почав жадібно й поквапливо уминати його великими шматками. Але запах м'яса зараз же притяг його до пічки, і він, знявши покришку з казанка, встромив туди виделку й витяг великий шматок яловичини, зв'язаний мотузочком. Потім він набрав собі капусти, моркви, цибулі повну тарілку, поставив її на стіл, сів, розрізав м'ясо на чотири частини й почав обідати, як у себе вдома. З'ївши майже все м'ясо й більшу частину овочів, він відчув спрагу, підійшов до комина й узяв одну з пляшок.

Наливши рідини в склянку, він враз побачив, що це горілка. Тим краще, вона його зігріє, вогнем побіжить по жилах, і це буде дуже приємно після того, як він так перемерз.

І він випив.

Від горілки він давно одвик, і вона йому дуже сподобалась. Він знову наповнив склянку і випив за два ковтки. Майже ту ж мить він повеселішав; від алкоголю в його жилах начебто розіллялося якесь невимовне блаженство.

Він продовжував їсти, але вже не так поквапливо, повільно жував і вмочував хліб у юшку. Все тіло його палало, особливо голова; кров пульсувала у скронях.

Але раптом вдалині задзвонив церковний дзвін. Меса, певно, кінчалась. Скоріше не страх, а інстинкт обережності, який керує в хвилину небезпеки всіма істотами, надаючи їм прозорливості, — змусив тесляра схопитись. Він сунув у кишеню рештки хліба, в другу — пляшку з горілкою, крадькома підійшов до вікна й глянув на дорогу.

Вона ще була безлюдна. Він виплигнув і побіг, але не великим шляхом, а навпростець через поле до лісу, що виднівся вдалині.

Він був задоволений з того, що зробив, відчував себе бадьорим, дужим, веселим, і таким гнучким, що легко перестрибував через огорожі обома ногами враз, одним махом.

Як тільки він опинився під деревами, то витяг з кишені пляшку й почав пити на ходу великими ковтками. Думки його переплутались, в очах потьмарилось, а ноги стали еластичні, як ресори.

Він заспівав старовинну народну пісеньку:

Ах, як хороше,

Як же хороше

Суниці збирати.

Він тепер ішов по густому вогкому й свіжому моху, і цей м'який килим під ногами викликав у нього шалене бажання перекидатись через голову, як малі діти.

Він розігнався, перевернувся, встав і почав знов. Між стрибками він виспівував:

Ах, як хороше,

Як же хороше

Суниці збирати.

Враз він опинився на краю невеликого яру, в глибині якого звивалася стежка, а по ній ішла висока дівчина, наймичка, що поверталась у село з двома відрами молока, несучи їх на коромислі.

Притаївшись, він став підстерігати її, і очі його загорілись, як у собаки, що побачив перепілку.

Вона помітила його, підвела голову, засміялась і гукнула до нього:

— Це ви так виспівуєте?

Він не відповів і враз стрибнув у яр, хоч укіс був не менше як шість футів заввишки.

Побачивши його раптом перед собою, дівчина вигукнула:

— Ах, господи Ісусе, як ви мене налякали!

Але він не чув її слів, він був п'яний, він збожеволів, охоплений іншою несамовитою пристрастю, могутнішою за голод, розпалившись від алкоголю й нестримного шалу молодого, палкого мужчини, який два місяці був gозбавлений усього, а тепер захмілів і враз відчув усі бажання, закладені природою в його дужому тілі.

Дівчина відступала від нього, злякавшись його обличчя, очей, напіврозтуленого рота, простягнутих до неї рук.

Він схопив її за плечі й мовчки перекинув на дорогу.

Вона впустила відра, і вони з грюкотом покотились, виплескуючи молоко; потім закричала, але розуміючи, що марно кликати на допомогу в цьому безлюдному місці, і бачачи, що він не збирається її вбивати, — не стала особливо опиратись і навіть не дуже розгнівалась, бо хлопець був дужий, хоч, правда, надто вже грубий.

Але коли вона підвелась і побачила порожні відра, її охопила шалена лють і, скинувши з ноги дерев'яний черевик, вона в свою чергу кинулась на мужчину, щоб проломити йому голову, якщо він не заплатить їй за молоко.

Але він не розумів причини цього лютого нападу і, вже трохи протверезившись і жахнувшись того, що накоїв, кинувся навтьоки щодуху, а вона шпурляла в нього каміння, і деякі з них влучили йому в спину.

Він біг довго, довго, поки не відчув таку втому, як ще ніколи. Ноги в нього підломлювались і не держали його, думки переплутались, він нічого не пам'ятав, ні про що не міг думати.

Тоді він сів під деревом і через п'ять хвилин поринув у сон.

Прокинувся він від сильного стусана і, розплющивши очі, побачив прямо над собою два блискучі трикутні капелюхи. Ті ж двоє жандармів, що й ранком, тримали його за руки і в'язали його.

— Я не сумнівався, що ти мені ще попадешся, — глузливо сказав бригадир.

Рандель встав, не кажучи ні слова. Жандарми шарпали його, готові й до більш суворих заходів, коли він тільки поворухнеться, бо тепер він був їхньою здобиччю, тюремною дичиною, яку ці мисливці за злочинцями спіймали і тепер уже не випустять.

— Рушай! — скомандував жандарм.

Вони пішли. Надходив вечір, розстеляючи над землею важкі й похмурі осінні сутінки.

Через півгодини вони прийшли в село.

Усі двері стояли навстіж, бо подія була вже відома. Селяни й селянки, розлючені так, наче кожного з них обікрадено, наче кожну з них зґвалтовано, дивились, як ведуть назад нещасного, і осипали його лайкою.

Прокльони супроводили арештованого від першого будинку села і до самої мерії, де мер теж уже чекав бродягу, радіючи, що може помститись на ньому.

Ще здалеку побачивши його, він крикнув:

— А, голубе, попався-таки!

І став потирати руки, дуже задоволений.

Потім сказав:

— Я ж так і казав, я так і казав, як тільки побачив його на шляху!

І додав з особливою радістю:

— Ах, негіднику! Ах, підлий негіднику! Тепер ти матимеш двадцять років, голубе мій!

1. Кавалерист колоніальних військ в Алжірі, в Сенегалі.